

”עלייה סלקטיונית”
ברעיון, במעשה ובהיסטוריוגרפיה הציוניים

בכל הגזירה יש יסוד של סלקציה, על אחת כמה וכמה וְלִשְׁנֵי הגזירה המשמשת להשגת מטרה, כפי שתיה הורבר בציונותו.¹ האידיאולוגיה הציונית, ז'לזו שהיה משותף לכל הורמים של התנועה, הצביעה על הגלות כשורש הנעיה היהודי; חתרה להקמת מדינה יהודי לאומי בארץ-ישראל, שבו היהודים יהיו אזונים לגורלם העודני, החברתי, הכלכלי והתרבותי; והציעה להשיג זאת באמצעות הגירה מאורגנת של יהודים לארץ-ישראל.² הציונות הייתה תנועת שחרור לאומי ששאפה להקים מדינה לעם המפוזר ברחבי תבל, ואופייה זה חייב אותה לקבוע סדרי קדימות בעלייה בגלל איטיות הביצוע של הפתרון הציוני למצוקת היהודים, בהיותו כורך בהגירה. עלייה סלקטיבית הייתה אפוא מובנית בציונות מעצם טבעיה. לכך נוספה המגבלה הכמותית המוחלטת, בשל קשיחותו של הפתרון הציוני לארץ-ישראל דווקא, טריטוריה שיכולת הקליטה הכלכלית שלה הייתה מוגבלת, ואשר הייתה נתונה תחת שלטון יד ומאופלסת בעם אחר.³

א

תהודוש הגדול בתכניתו של בנימין זאב הרצל לפתרון שאלת-היהודים היה במקווייה. הוא הציע להוציא המוני יהודים מארצות מושבם, ולהסיעם לארץ חדשה.⁴ אולם ביצוע

1 "עלייה" היא המלה העברית להגדרת הגזירה של יהודים לארץ-ישראל, והיא מובאת כמאמר זה על-פי הכלל של שיטתו שבנוחים השגורים בחסות נשואת החין וכשפת הכתיבה של המאמר. הערה זו נועדה להבהיר כי אף-על-פי ש"עלייה" היא מלה עמומת המתייחסת ערכית בעלת שורשים רחבים יהודיים שונים-ציוניים, השימוש בה כמאמר זה אינו מעיד על עמדה אידיאולוגית אלא גובע משיקולים דיסטפליריים.

2 במצע היסוד של המסמכות הציונית, שהתקבל בקונגרס הציוני הראשון, בארץ 1897, הוגדרה המסרה של הציונות: "להקים לעם ישראל בית-מולדת בארץ-ישראל טובתה לפי משפט הכללי", ואת האמצעים להשגת מטרה זו הוא ייטיבה של ארץ-ישראל על-ידי יהודים עובדי אדמה, בעלי מלאכה ובעלי תעשייה כאופן מתאים למטרה".

3 חלק ניכר מן המאמר מבוסס על מחקר שנעשה בסיוע קרן תוכרון לתרבות יהודית, שיעקירי נמצאוי מביאם בחלויות מדיא מקום מפורטים אצל א' חלמיש, מדיניות העלייה והקליטה של התמחורות הציוניות 1931-1937 (עבודת דוקטורט, הנישה לסנאט של אוניברסיטת תל-אביב בדצמבר 1995).

4 ל"י הרצל, מדינת היהודים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 18, 61.

הציונות את הדרך לשתוד לאומי - הדרך שבה בוחרים שלא ללכת. הנחת היסוד של הכנס המדובר, שהתרחש בסוף המאה העשרים (ופודוס בתל-אביב), היא שיש לרוחח את האקסטרמוה המרכזית של הציונות, השרענת כי מתחייבת בחידה בין יצירותיות אמיתית ובין גולה; הן אינן יכולות להתקיים בדי-בבד. מכך נובעת המסקנה שלי כי לציונות נודע שוב תפקיד מרכזי כמתחולתוגיה ביקודתית במסובן התרבותי).

חלק מסדרי-היום הציוני הוא לממש את סמל השליטה, שבו מתאחדות שוב "ארבע כפות הארץ". כאשר מודרגמים את הורבר למונחים מתחולתוגיים, אפשר למצוא לו מקבילה בהכרתו של כבסין (Bakhtin) בהטרולוגוסיה (Heteroglossia) ברופן המודרני. במונח "טרולוגוסיה" מתכוון כבסין לקיום הבחמני של דיאלקטים שונים, שפות ודיגות, סגנונות דיבור תברתיים, שפות מקצועיות ואופנים אחרים של חילופי רברים בין בני-אדם.⁴⁸ קץ הגלות, לפי אותה הקבלה, פירושו שיבה לציון של כל צורות העבר וההווה, חזרתם אליה של כל הדיאלקטים החודניים, כל שפות חודנות, כל סגנונות הדיבור התברתיים, השפות המקצועיות והאופנים האחרים של חילופי רברים בין יהודים. הציונות בת-ימינו - אחרי מנצע שלמה ומביצע משה ונפילה מסך הכבוד - כבר אינה מנסלה את השאיפה להגמוניה תרבותית (אם סמלה זאת אי-פעם). הציונות לובשת צורות שונות, היא כוללת את כל זרמיה וגם הטרולוגוסיה. בתוך השית הציוני מתקיימת שפת הניכור בצד השפה של מרחק תברתי. הציונות מתבססת על הרעיון כי ההתחייבות לקהילה הקודש מעשירה את חיי האדם, וכי כבוא היום הממצא קהילה זו את מולדתה בנהי הטבעי של מרחק מתוד ומגורר.

ראו: נויבאואר (לעיל, הערה 46), עמ' 539.

השאפת ל"גאולה" חייבת להט רעמה, מטבע הוכרים, גם לתומכי התורה הכלכלה, התרבות והדת. ממיל, בקוטב הנגדי, ניצבה תפיסת ה"הצלה" – כלומר, פתרון מצוקה קיומית של יהודים באמצעות הגירתם לארץ כלשהי, לאו דווקא ארץ-ישראל, ללא מתחשבה או שינוי של ממש בעיסוק הכלכלי של המהגר, במסגרת המכרז של העם היהודי או בדרי התרבות והדת שלו. (אין להזלזל את ההתיבה "הצלה" במובנה זה עם המונח המאחד יותר של הצלה בתקופת השואה, וכן אין לקרוא את התיבה "גאולה" כמונח דתי.)

הדרך למימוש ה"גאולה" היא עלייה מסודרת והדרגתית, שתחילה תביא לארץ ישראל אנשים המתאימים לבניית תשתית כדורך של הגירה מסיבית, ללא הכוונה, ברידה או נוספים. ואילו ה"הצלה" מתנהלת כדרך של הגירה סלקטיבית על בוקה אחד עם פיקוח. לפי הטרמינולוגיה הציונית ה"גאולה" העלייה הסלקטיבית על בוקה אחד עם "שבת הארץ", ואילו ה"הצלה" העלייה המסיבית – עם "שבת העם". ההכרעה לטובת "ציונות ציון" היתה בעת ובעונה אחת גם ביטוי וגם דיוקן להפיסה שהציונות אינה תנועה להצלת העם מיד, אלא לגאולתו ברבות הימים; והרגומה המעשי היה "פלטפורמציסטיות": מיקוד העבודה הציונית בארץ-ישראל, בגאולה הארץ.

שני נחמי רקע מסבירים את צמחתה של ציונות ה"גאולה" (תפיסת העלייה הסלקטיבית המסודרת בה). האחד: היא גולדה וטופחה באווירה נטולת תחושת החפזות. לבעיות האקוטיות של יהודי מזרח אירופה היה מצוי או פתרון מעבר לאוקיינוס; יהודים באצות אחרות לא נמצאו במצוקה של ממש; השלטון (העות'מאני) בארץ-ישראל התנגד להגדת גדולה של יהודים, תחום שבו קיוו אבות הציונות לשינוי לטובה בעתיד. רוב אבות הציונות – הרצל היה יוצא דופן מבחינה זו – לא ראו את תנועתם אחראית לכלל ישראל⁸, והיו מודעים לכך ש"ציונות ציון" מציעה פתרון חלקי בלבד לצרת היהודים. עם זאת, בהשלמה להעמדת ארץ-ישראל במרכז פעילותה, החליטה המסתדרות הציונית על "עבודת ההווה" – ועידת הלסינגפורם, 1906, הקונגרס השמיני, 1907 – מתוך רצון לחת מענה-מה גם ליהודים שיוסיפו לשבת בגולה. נתון הזקק השני: רעיונות ה"גאולה" היו בעת לדהם בעלי אופי עיוני גרידא, שכן המסתדרות הציונית היתה מושחררת בעשרים שנותיה הראשונות מן הצורך להתמסרה עם שאלות העלייה ובניין הארץ במישור המעשה.

ב

הצורה בלפני וכינון המנדט הפריטי בארץ-ישראל הסבו את המסתדרות הציונית מתנועה רעיונית במהותה לארגון פוליטי בעל אחריות ביצועית. שאלת העלייה חלה

8 ראו, למשל, מ"ל לילינבלום, "ציון לאונגו", המליץ, 10.9.1903 (נפיעט אצל יד ויסל המהפכה הציונית, ב, תל-אביב תשפ"ד, עמ' 265).

התנבית נפרש על פני עשרים שנה, ואילו אף יותר, כמתחייב מן הצורך לזכור תשתית לקליטת ההמונים.⁵ כתוצאה מכך נדרש הרצל לשאלה: על-פי איה סדר ייקבעו היתורים באיזם היהודים החשובים והמה: ראשונים יבואו העניים, כי "יבואו החומר האנושי הנאות ביותר לכבוש ארץ, כי לפעלים גדולים דרוש מעט יאשי בלב"; ולאתר שהעניים יכשירו את הארמה – יבואו אחרים המעמדות האחרים.⁶ דווקן: העניים יעלו ראשונים לא בגלל שמצוקתם היהודית מתייבת למצוא כשבילים פתרון מהיר יותר מלאחרים, אלא בגלל שהיא מעניקה להם את הסגלות הדרושות לבניית התשתית למדינת היהודים.

היה דמיון-מה בין הרצל לאחד העם ברוצבת התרומה הפוטנציאלית לבניין הארץ והחידוש כאמה-המידה לבריית העולים. אולם רב יותר המבדל בין השניים, שניצבו כשני קצות הקשת הרעיונית בשאלת העלייה. הרצל ראה כמלקטיביות עניין ומני, שכותן יפה רק בראשית התהליך שיביא כסופו של דבר, לקיבוץ כל העם – או לפחות כל היהודים השוריים במצוקה – במדינת היהודים. ואילו אחד העם דאג בסלקטיביות על-פי אמת מידה של איכות עיקרון מוחלט וקבוע. רק המוכשרים (מלשון "הכשרה הלבבות") יעלו לארץ-ישראל ויכוננו בה מרכז רחמי שיקדין אל שאר חלקי העם, שרובו עתיד להישאר בתפוצות לעולמים.⁷

תכנית אונגו, הניסיון לבצע קפיצה דרך, לעקוף את המכשול המדיני שניצב בדרכה של הציונות לארץ-ישראל, ולהביא בבת אחת את המוני יהודים לארץ חדשה ולא נושבת, לא עמדה במבחן ההיגיון הכלכלי, וניצבה במחיצת לרעיונותיו המקוריים של הרצל עצמו בדבר פתרון שאלת-היהודים. וכי כיצד נמשה חייו מאת האלפים, ואילו אף הנילוונים, חללי ואכו, "תכנית אונגו", שנערך במטה כל יסור של מלקטיביות, היווה אפיוורה ללא המשך. בעקבותיה באה ההכרעה על "ציונות ציון" (הקונגרס השביעי, 1905), שמשמעותה לצורך דינונו הנוכחי היא כי התנאים השוררים בארץ-ישראל הם שיכתבו את המנדטים הקצב של הפתרון הציוני כמענה למצוקה היהודית בגולה. בכך היה שמון שורש הפער בין הביקוש נשוא פונקציה של מצוקת היהודים חלופות יערי ההגירה) לבין הניצע (יכולת הקליטה של ארץ-ישראל). ומצב זה חייב קביעת אמות-מידה כלשהן לכוירת העולים.

אמות-מידה אלה נגזרו על-פי תפיסת ה"גאולה" שדיווחה ביציונות באותן שנים. על-פי תפיסה זו, שעוצבה עוד לפני שהיה על הציונות להתמודד עם ביקוש גדול לעלייה, הציונות היא תנועת שחרור לאומי שמטרתה לבנות בארץ-ישראל בחדגה חברת מופת, שיתקנו בה העיוותים שאפיינו את תיי העם היהודי בגולה. התנועה

5 שם, עמ' 29, 81.
6 שם, עמ' 30, 60, 62.
7 אתר העם, "המכרים", כל כתבי אחד העם, תל-אביב וירושלים תשי"ז, עמ' של-ששא.

המסוגלים לא רק להגדיל את כמותנו, אלא גם להשיג את איכותנו, מאשר נאריים, שמאה מהם עלולים לפגום את איכותו של ציבור הפועלים בארץ.¹¹

עם כינון המשלטון הארצי בקיץ 1920 חזיר הניציב העליון, הרברט סמואל, להסתדרות הציונית ולהצלות אנשים במספר שהיה עשוי להפסיל את האוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל בתוך שנה, ובלבד שההסתדרות הציונית תוכל להבטיח להם תצוקה או מחיה במשך שנה מיזם עלייתם. עד מזדה, איבדה ההסתדרות הציונית את השליטה על קיצי העלייה והקבנה, ונאלצה לפנות אל הממשלה שתפסיק להנפיק אשרות בניסה (ויזות) לארץ-ישראל. במקביל הרתה ההסתדרות הציונית לסניפים לשלות ארצה רק רווקים, ולעודד לעלייה "רק אנשים צעירים ואמיצים-לב, חודרים אדיאליזמום מהטיפוס החלוצי, שעבודה גופנית קשה אינה מפחידה אותם".¹² היה זה גניסיון הראשון - והאחרון - של ההסתדרות הציונית. בנייהל עלייה כנעטס-חופשית, ולקחיו תרמו לעיצוב מדיניות ההגירה של ממשלת המנדט על-פי עקרון יכולת הקליטה הכלכלית - ולקבלת עקרון זה על-ידי ההסתדרות הציונית.

מרווח החמוון עקמד לרשות ההסתדרות הציונית בנושא העלייה בתקופת המנדט ורה מוגבל, שכו הרברטים שלישי הארץ הם שקבעו את כלי המשתק ולום היתה שמורה ומלה האחרונה. שליטה של ההסתדרות הציונית בעלייה היתה חלקה מאוד. יתר ממתוצית העולים בתקופת המנדט הגיעו בתור "יקרובי משפחה", קטגוריות שרוו בטפולה הכלרית של הממשלה. להסתדרות הציונית לא היתה כל שליטה על מספר העולים שהגיעו במסגרת קטגוריות אלה ועל הרכבם, כך שיוכלו להפסיל מדיניות של עלייה סלקטיבית על-פי קריטריון זה או אחר היתה מוגבלת מראש לפחות ממצוית מספר העולים.¹³ למעשה, היו לה סמכויות רק לגבי קטגוריה אחת, "העלייה השוכדת", וגם אלה היו מוגבלות: את גודל המכסה קבע הניציב העליון, ובירי ההסתדרות הציונית התפקדה רק החלוקה של רוב הרשונות מסוג זה (ולא כולסו) כנגד התחייבותה לערוב לכללותם של העולים על-פי רשונות אלה במשך לא פחות משנה. הדילטות של מנהלי מדיניות העלייה הציונית הצטמצמו לקביעת סודי קדימות במסגרת מספרית מוכתבת מלמעלה, מבוטח.

11 ארדונכרץ, "לשאלת העלייה", כחב יוסף ארדונכרץ, כרד שני, חל-איב חשי"א, עמ' 27 (נרפס לראשונה בהפועל הצעיר, תרפ"א, גליון 1-2).

12 מל מסק, "הרברט סמואל ועיצוב התפיסה הדאשונם של מדיניות העלייה", פריק מתוך כותלות הציונות, בעדימת י באאר, מל דייוויס, י קולת, ירושלים תשל"ז, עמ' 296-303.

13 בשנים 1922-1945 עלו בקטגוריית העלייה העובדת כ-174 אקף איש מתוך סך הכול של כ-345 אקף עליה. A. Gerz (ed.), *Statistical Handbook of Palestine 1947*, Jerusalem, 1947, p. 103. אם ניקח כחשבון שהמספר 174 אקף כולל גם את התלויים למקבלי המסטיפיקטים - נשתתפה וילידים הקטנים - הרי חלקם של האנשים שגלגרים השתתפה והסתדרות הציונית כהכרעה יגיע לכשליש ואף פחות מכלל רום העלייה.

להיות נושא לדיונים ציוניים, וחייבה קבלת החלטות מעשיות והוצאתן אל הפועל, אוב תמרון בין המטהד הציונית - ליצור רוב יחדי בארץ-ישראל - לביך הממבולות המדיניות הכלכליות של ארץ-ישראל ודלות התקציב הציוני.

בשנים הראשונות לשלטון המנדט הבריטי חודרה לגודל השיג המדיני הארצי שנפל הציונית סלקטיבית לעילא. ההנהגה הציונית חודרה מוסדרת לארץ - שעדיין לא התאוששה מפגיע בתלקה, וחששה פן עלייה גדולה ובלתי מוסדרת לארץ - שעדיין לא התאוששה מפגיע המלחמה - תביא לתהו ובהו, שיומטי מפלה על המפעל הציוני כולו וירוקן את קופת הארגון. בתקופת השלטון הצבאי על ארץ-ישראל, שהסתיימה בקיץ 1920, ניסנה ההנהגה הציונית לרנא עולים פוטנציאליים מלעלות ארצה, ואף הודיעה ברבים, כי בעתיד תקודד מותרת העלייה רק למי שיוכל "להסתדר בארץ תיכף ומיד" - תושבים חוזרים, בעלי רכוש ניכר, בנאים, ארכיטקטים, מורים, מהנדסים, אנדונומים, בעלי מלאכה שונים ואגשים המסוגלים לעבודה פיסית. ואילו "לכל האלמנטים האחרים שאין להם לא כסף ולא ודעות מיוחדות באיה מקצוע עבודה ושאינם יכולים לעבוד עבודה פיית, עוד זמן רב לא יהיה מקום בארץ". ההנהגה הציונית אף הוסיפה, שגם בעתיד תמנהל העלייה "קמצע קמצע", בהתאם להמתחיות ומדיניות ולאפשרויות הכלכליות.⁹

הקן הסלקטיבי מצא ביטוי גם מלע דפי העיתונות הציונית והיישובית. ארתור רופין, שנתשוב בר-סמכא ראשון במעלה בענייני ארץ-ישראל, קבע במאמר שכותבו "בוחרת החומר האנושי" כי מטרת מדיניות העלייה של ההסתדרות הציונית היא "להעלות עד למסכמות את אחוז היסודות הרצויים ליצירת היישוב היהודי בארץ מבוזבזת, בארץ הבריאת והאופי, ולחזיר עד למינימום את אחוז היסודות הכלות-רצויים". בארץ ישראל אמורה לקום תברה שהיא היפוכו של המבנה המצוי-אקונומי של העם היהודי בגולה, ועליה לחיות תופסים בעלי המלאכה ואנשי החשייה, ואילו הסטודים ובעלי המקצועות החופשיים תופסים רק את קודקודה הצר". בהתאם לכך יש לכנון את רום העלייה, עד כדי איים במניעת זכויות - ובהן נהנות במסיעה, דיוור זמני בארץ, מתן עבודה על-ידי לשכות העבודה, מתן אשראי, עזרה רפואית חנים בשנה הראשונה בארץ, ביטוח מפני תאונות עבודה ועוד - מעולים או קבוצות-עולים בלתי-רצויים.¹⁰ מעל דפי הביטאון הפועל הצעיר כתב העורך, יוסף ארדונכרץ: "מוטב שהארייה תביא מאה איש,

9 "סכת חזר של ההסתדרות הציונית" בתחנית חיים ויצמן, מנתם אויסקרין, יוליס סימון, הפועל הצעיר, 21.8.1919.

10 א רופין, שלשים שנות בנין בארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ז, עמ' 65-71 (נרפס לראשונה כ-*Der Jude* בשנת 1919).

לאחר געילת שערי ארצות-הברית ("העלייה הבריטית", 1924-1926) וחתה פתוחה בפניהם קטגוריית "בעלי הון". בעבר הם לא נזקקו לחינוכה של ההסתדרות הציונית; עתה החזיקה זו בידיה את המפתח לכניסתם לארץ-ישראל.

עליית קרנה של ארץ-ישראל כיצד הגירה הביאה לגידול מהיר במספר חברי ההסתדרות הציונית, ובעקבות זאת חל שינוי במבנה שלה ובאופייה כארגון. מהתאגדות של פורציות ארציות המיוצגות בעיקר על-ידי נכבדים נציגים מטעם עצמם ועסקנים ואופסים תרומות לקרנות האומנות, מארגון מעין פילנתרופי, המשמש פורום ליונים אודיאולוגיים ולוויכוחים ערסיליים על מצב העם היהודי והדרכים לשנותו, הפכה ההסתדרות הציונית לארגון דוב תכדים - יותר מ-900 אלף שקל בשנת 1937, שמתחזקת רבים מהם וחתה העלייה אינטרס ראשון במעלה,¹³ וכן חתה לארגון פרלמנטרי המנהל אורח חיים דמוקרטי, ונבחרות לקונגרס שהתקיימו אחת לשנתיים והתמודדו מועתה מפלגות לכל רוב, בעלות מצע אידיאולוגי ומנגנונים, אינטרסים אלקטורליים ותחומיכוח כלפי ציבור בוחרים דוב ומגוון.

כמוצא מכך חל שינוי גם באופייה של ההנהגה הציונית, שהתה בשנות השלושים תרבה יותר דינמית ואקטיבית ופתוח אליטיסטית מזו של שנים עברו. אם בעבר עמד בראש ההנהגה נכבדים שנבחרו בכות אירוחם או משרתי ציבור שמונו על-ידי ראשי ההנהגה, ואלה כן אלה היו נטולי אינטרס אישי או מפלגתי בעלייה, הדי מי-1931 וחתה וחתה מבין בעלי התפקידים היו נציגי מפלגות, שהשודדותם הפוליטית חתה חלחה בציבור כוחרים שאותו ייצגו ושנפניו היו עתירים ליתן דין וחשבון. היה עליהם להיענות לצרכי של ציבור זה, שהשתקק לעלות, ושלב לא יכלו לדבוק באדיקות וללא פשרות בעקרונות אידאולוגיים, בריצונות אוטופיים או בשיקולים כלכליים שחרדים כאמות-מידה לקביעת הרוב העלייה.

הדמוקרטיזציה של ההסתדרות הציונית, החתה שודרתיה של ההנהגה, התאבק הכין מפלגתי בתוכה ובמיוחד המאבק על השלטון בין מפא"י לדהיוניוטיסטים במחצית הראשונה של שנות השלושים, עשו את רישונות העלייה (המדיטופיקטיים) למשאב פוליטי יקר, וכל המורטים האלה כאחד חתמו לפתיחת מכסות העלייה העובדת בפני שכבות דומות של הציבור, אגב הגמשת הקריטריונים של התאמה פיסיית, רחנת ורעיונית, או אף התעלמות מהם.

בו-בזמן השתנתה גם תפיסת הון הציונית. נדמה היה שהחל בשיון הארץ-ישראל-י אוכל הולך. כלקח מן התגובה המדינית הבריטית על מאורעות 1929, ועל דקע המהלכים לקראת יתר עצמאות בארצות השכנות, נראה היה שקרב המועד שבו יחולק עתידה המדיני של ארץ-ישראל. היה זה אפוא אינטרס ציוני לחיצו מחד ככל

¹³ הקונגרס הציוני העשירי, דין וחשבון סניגורפי, ירושלים [אין ציון שנת התפסת], עמ' 14.

להתמודדות המעשית עם שאלת העלייה וקבלת אחריות חלקית לגביה לא נולדה בשנות העשרים של המאה העשרים שינוי בתפיסת הון הציונית: נדמה היה שהון מוסף לגלות נרכות כלפי העם היהודי והציונות. על רקע זה הוסיף הקו הסלקטיבי לשלוט במדיניות העלייה הציונית. לאמיתו של דבר, מיטש הביקוש לעלייה במשך דוב שנות העשרים חסך להסתדרות הציונית את ההתלבטות בשאלה כיצד להסדיר את חתה לעלייה, תחת זאת אילץ אותה לחתליט מי ראוי לקבל ממנה סיוע בעלייה ובקליטה. מדיניות כזאת היא סלקטיבית מעצם טבעה: העידוד ניתן למי שמוכן ומסוגל לתרום לבניין הבית הלאומי. ההנהגה הציונית, שחיפשה דרכים להגדיל את מספר היהודים בארץ-ישראל וחתה האחריות ההתייבבתית בה כדורך הולך ברות, מצאה שותף בדמותה של מפלגות הפועלים וההסתדרות הכללית, ובין הצדדים נכרתה מעין ברית: ההסתדרות הציונית קנתה קרקעות, הכשירה אותן, מימנה את הקמת היישובים והשתתפה בותצואת העלייה של המייטביטים-ככות, וארגוני הפועלים סיפקו את כוח האדם לבניין הבית הלאומי - בוודי תנועות הנוער החלוציות וארגון "החלוץ".¹⁴

על מדיניות העלייה הסלקטיבית ועידוד העלייה של הולוצים ממשלגות הפועלים ניצחה בשנות העשרים הנהגה שהיתה "בוהגנית" בהגדרתה הפעמנית, אשר היה באפשרותה לפעול על-פי שיקולי "שוכת הארץ" ללא לחץ של משקקה אקוטית בגולה; ללא תחושת חופות באשר להתפתחויות המדיניות בארץ-ישראל, וכשווא משותרות משיקולים מפלגתיים, שהי הציבור שאותו ייצגה גילה או עניין מועט בעלייה.

ג

בשנות השלושים חל שינויים בכל הפרמטרים שעיצבו את יחסה של הציונות לעלייה למעט אחד. גבר הביקוש לעלייה, כאשר עם הדעת מצבם של יהודי מרח אירופה ומרכוח הודגשה, באיחור-מה, מלוא התשפעה של שינוי מדיניות ההגירה האמריקאית בי-1924, שבעקבותיו ננעלו שערי ארצות-הברית כמעט המטית בפני הגירה ממרח אירופה וארץ-ישראל תפסה את מקומה כדאש יעד ההגירה של יהודי ארצות אלה. אל חתה לקבלת סרטיפיקטים מידה של ההסתדרות הציונית, שעד אז לא היה אירוד ועמור בו בעיקר צעירים מתחסדי כול, הצטרפו בי-1932 אנשים שכנו בענה הציונית "דימענד הבינוני", שקודם כל לא התעניינו בעלייה לארץ-ישראל, או שבגל העלייה הדאשון

¹⁴ ראו את המסבי שנתן לבן ואג וביטויסקי עיד הקונגרס הציוני הדי במאמר "דין (באמטה)", שאלות עברו, ירושלים 1939, עמ' 14-15 (נרפס לראשונה בראסוויט, יולי 1925), ובגללי: "מצבן הפותח של הסתדרות הפועלים נוצר לא מתוך רצון היותי של מי שהוא, אלא משום שבתקופת השנים 1923-1919 הדבר היה הכרחי [...]. חדות לשיטה זו הצליחו לשבור למראת עין על העתה התמיטבוותית בתקופת, שבה חוסר מראת עין זו היה עלול לחרוג את הצדחת כלפינו בערסותה".

העלייה, ירד חלקו הרוסי של הציבור שנחשב "מערבתי". ראשית, פלח "העלייה הערבית" הצטמצם והולך, וגרל משקלם של "בעלי ההון" ו"קרוכי המשפחה", שעלו ללא כל שליטה ונקדה מצד המסדרות הציבוריות.¹⁸ שנית, בקטגוריית העוברים גרל חלקם של אלה שלא קיבלו כל הכשרה טרם עלייתם.¹⁹ ושלישית, גם איכותם של "העליצים" – חברי תנועות הנוער וארגון "החלוץ" – הייתה מוטלת בספק. סיבות אחדות לכך. תנופת העלייה, שוחלה באמצע שנת 1932, נמצאה את הארגונים וחלוציים לא מוכנים, לאחר ההידרדרות המספרית שפקדה אותם בשנות היישוב בעלייה. בהשראת של "החלוץ" לא נמצאו די חברים ששיימו מסלול מלא של הכשרה, ולאחר נשלחו אנשים לאחר ארכוע הרוסי הכשרה כלכד.²⁰ מיד לאחר מכן הגידול הרב בממרי העלייה הקפיץ בבת אחת את מספרם של חברי "החלוץ" והוא הפך לארגון המוני.²¹ שרבים הצטרפו אליו מפני שרואו בו צינור יחיד לעלייה ארצה, ולתור דיוק, כפי שנטסחו ודבריהם, ליציאה מעמק הכבא.²² לא היה זה סוד ש"אין קונטרול ציבורי" ו"הכשרה לתיים בארץ".²³ החלוצים בהכשרות אמנם עבדו קשה, אך הוטעמו בעבודות שלא הכשירו אותם לסוגי התעסוקה שציפו להם כארץ. ובמקום הכשרה החנתית וחובותיה, וככלל זה הנתלת השפה העברית, הם קיבלו הודכה, שלא לומר אנוניקטורניציה, פוליטית-מפלגתית.²⁴

18 אם ניקח בחשבון רק את מקבלי הסדספיקטים, ללא תלויים להם (המספרים כסגורים כוללים גם את תלויים), הרי חלקם בעלייה ירד מ-37% (62%) ב-1933 עבור יורד רצוף עד ל-23% (37%) בשנת האחרונה לגל העלייה – 1936. א. חמישי (לעיל, הערה 3), טבלאות 3-6, עמ' 425-428.

19 שם, נוסף א. עמ' 404-413. אולם אין זו התמונה לאשורה, שכן התגדרה "חלוצים" עברה שינויים ואינה די מדויקת. בשנת 1934, למשל, החלוצים מכל התנועות גם יחד היו רק כ-12% מכלל העלייה (כ-5,000 מתוך 42,000). על-פי שיטת חישוב אחרת חלקם של החלוצים בכלל העולים הנוגים נלא כולל ל-18 מתחת גיל 18 היה רק 8.5%. י. לופנר, "שאלת הקונטרס היישי", הפועל הנוער, 16.8.1935.

20 זו פרומציה בשיבת הנוער הפועל של המסדרות הכללית, 5.3.1933. ארבעין הערות, מנון לבון, תל-אביב [להלן: איע].

21 א. חמישי, תנועת החלוץ 1929-1939, שדה בקר 1993, עמ' 172-176. בהצמחה זנק מספר תורג החלוץ מ-500 כמחולץ באפריל 1933 ל-2,800 בחודש מאי והגיע ל-14,000 בסוף השנה. י. פנקל, על פי תהום, ירושלים 1994, עמ' 132.

22 ראו, למשל, הנוגים, ירושלים 1934, 22.3.

23 למשל: ב. זוט, "שאלת העלייה בקונטרס היישי", הפועל הצעיר, 11.10.1935.

24 ב. צנולסון, כתבים, 1. תל-אביב תש"ח, עמ' 378-379. ג. דינבורים, 1935, 28.3. מושב הנוער הפועל הצינו בירושלים, כ"ז אוד כ-ה ניסן תרפ"ח, ירושלים [אין ציון שנת הדפסת], עמ' 94. א. שפירא, ברל, ב, תל-אביב 1980, עמ' 431-442; א. חמישי (לעיל, הערה 20), עמ' 145-154.

האפשר רוב יהודי בארץ, או לפחות מסה יהודית קדימת שתתייכ התחשבות בה כבוא שעת ההכרעה.¹⁶ נוכח היעד הכמותי התחייבה פשרה בעניין האיכות, שהרי הציבור שנחשב מתאים ו"מובטחים" (מלשון הכשרה) לא יכול היה לספק גייסות גדולים דיים ליצירת היש הדמוגרפי הנדרש.

מנחיה על-ידי התפיסה הכמותית, תיפשה ההנהלה הציבורית כל סדק ופרצה למינשו האפשרויות להגדלת האוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל במסגרת כללי המשחק שקבעו הכריסטים. לאמינו של דבר, המגבלה החוזרה שהסתדרות הציבורית קיבלה על עצמה לגבי מידת העלייה לא הייתה איכותית ואף לא יכולה הקליטה של הארץ – אלא יכולה הכלכלית של המסדרות הציבוריות עצמה לקלוט את העולים-הנועדים שהיו בתחומי אחריותה. ולכן, במה שנוגע לעלייה העורבת היא פעלה כחוזרת, כרי להכטיח שהעולים לא יפלו למעמסה על התקציב הציבורי. אבל, בשום מקרה ואופן לא צומצמו בשנות השלושים ממדיה של העלייה ביותרמה של המסדרות הציבוריות בגלל חוסר מועמדים "מתאימים".

ואילו לגבי קטגוריות העלייה שקילשתן לא הייתה כאתגרות – קרובים ובעלי הון – המסדרות הציבוריות פעלה ברוח "כל דצדין ייתי" ויעלה. מעולם לא פנתה אל הממשלה בבקשה להגביל את הממורים של עלייה זו מפל סיבה שהיא, גם כאשר נראה היה שזו עשויה לשנות את מערך הכוחות המפלגתי ביישוב לדיעת המפלגה ההגמונית, מפא"י. וכאשר השניעים שגורמה באופייה של החברה היישובית היו למרות רוחה. בהפוך הוא. המסדרות הציבוריות עשתה מאמצים חוזרים ונשנים להגדיל את מספר העולים נחתי למכסות הקצובות על-ידי הממשלה, ללא כל התייחסות להתאמתם הכלכלית, התעסוקתית, הרעיונית ואפילו המפלגתית. היא פעלה לטען עלייתם של יהודים גם כאשר היה ברור לה שאין בידם או כדאי הם מקיימים את הקריטריונים לכניית חכרת מופת להקלטותם ולקליטתם. ובדואי אין הם מקיימים את הקריטריונים לכניית חכרת מופת עברית. המסדרות הציבוריות פנתה שוב ושוב לממשלה שתגמור את סף הודישות מכעיל ההון ותקל על תושבי הארץ להעלות את קרוביהם. זאת ועוד. ברל כדול היה נקיש כדאי והמסדרות הציבוריות שאין לגרש יהודי מארץ-ישראל, גם אם הגיע באופן בלתי ליגלי, או ללא אישורה של המסדרות הציבוריות ואף בניגוד לרצונה.

תורות להגברות יכולה הקליטה הכלכלית של ארץ-ישראל, שתלה במקביל להרעת מצבם של היהודים באירופה, חל בשנות השלושים גידול עצום בעלייה. בתוך ארבע שנים הכפילה העלייה את האוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל.¹⁷ וככל שבגר זום

16 ביטוי הייך לתחושה זו מצוי במכתבו של ח. ארלוזורוב לחי ויצמן, 30.6.1932, יומן ירושלים, [אין ציון מקום הדפסת], עמ' 333-342.

17 א. גרץ (לעיל, הערה 13), עמ' 46-47.

ציונית. הבריטים הם שכפר על ההגבלה הציונית להגדיל את חלקם של יהודי גרמניה בעלייה. מכיוון שדישה זו לא לוותה בהגבלת עוצת הרשימות, הרי עם מהן פרוסה גדולה יותר לארץ אחת הוקטנו הפרוסות לארצות האחרות; העוצמת גרמניה נעשתה בראש ובראשונה על חשבון פולין. זאת, בשעה שההגבלה הציונית עדיין סברה – והמשיכה בהערכה זו, שלה היה שתף גם זאב ובוטסינסקי, עד נובמבר 1938 – כי נמצאם של יהודי פולין חמור יותר מהו של יהודי גרמניה, הם הוקדמו להגבלה מהירה יותר. זו בשנות השלושים ועד סמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה לא שימשה אפוא עצמת המצוקה בגולה – המוחלטת או החסית – אמת מידה לקביעת התור לעלייה. זאת, לא רק בשל המפסיחה הפלשתינאית, וגם לא רק משום שההגבלות החיצוניות על ממרי העלייה יצרו מצב שבו מתו הערפה בעלייה לציבור אחד פגיעה ישירות בציבור אחר; אלא גם בגלל שדירוג הכאות לעלייה על-פי המצוקה בגולה היה משימה בלתי אפשרית בתנאי אי הוודאות ששררו אז, והיה כרוך בשקלול סוגים ועצמות של סכנות שלא נתנו לכמות ולהשוואה. ונעל לכול – תחושת הזמן דוחק שבה היו נתונים מנהיגי הציונות מאז ראשית שנות השלושים מקורה היה בניתוח המציאות הארץ-ישראלית, ונבעה מתוך דאגה לגורל המפעל הציוני³² המון האירופי נע בתפיסה הציונית במסלול ובקצב שונים, לא סינכרוניים, לאלה הארץ-ישראלים.

ברק 1937, עם שינוי מדיניות ההגירה של ממשלת המנדט, איבד הוויכוחם והותלבתסחיות בשאלת העלייה את הרלוונטיות שלהם במישור המעשי. הבריטים המירו את עקרון יכולת הקליטה הכללית ב"תקרה מדינית", שנועדה לשמור על יחסי הכוחות הדיפלומטיים בין היהודים לערבים בארץ-ישראל, והקצו להודים רק 12,000 רשימות עלייה בשנה בכל הקטגוריות. המאות הכודרות של סרטישקיס שנסמך לדייה של ההסתדרות הציונית מאז ואילך כמעט שלא החזירו לה מרותו המרדן להפעלת שיקול דעת ולניהול מדיניות עלייה משלה, ומרותו זה הצטמצם עוד יותר לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, כשאטרה בריטניה על כניסת אנשים מארצות שבפלישת האויב לארץ-ישראל. מקיץ 1937 ועד הקמת מדינת ישראל לא התקיימה אפוא מדיניות עלייה ציונית בתורן ומלא של המלה. ממלוקות פוליטיות פנימיות על אמות-המידה לכהונת העולים לא חזלו, אך אלה היו בעיקרן מאבקים מפלגתיים על חלוקת פידודים ספורים של רשימות. ואילו לאחר מלחמת העולם השנייה נשמעו רק בשולי המחנה הציוני עמדות שדגלו בעלייה

31 ראו בעניין זה: א' חלמיש, "המלכת הפסל של יהודי פולין, 1933-1939", דברי הקונגרס העולמי הארץ-ישר למיעו היהודי, חיפה ב, כרך שני, ירושלים תשנ"ה, עמ' 289-296.
 32 כפחת ספור של ש' סבת, קנאת דוד: חי רוד בן-מדין, כרך ג, ירושלים תתל-אביב 1987, מובאים שמותם ביטויים מרבי בוגדורין ותתן הכותב: "הרקע הבניתי תחת דגל בוגדורין"; בלב מחיכים למפר הזמן מקורות ראוי ארץ-ישראלית, וראו דיון אצל א' שפירא, "תפישת הזמן במלחמת העולם השנייה", דהליפה על קו האופק, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 307-324.

תכול היו ערים לאופי האמיונציוני ולהבדיל מעלייה מעמדים איריאולוגיים של העלייה, גם של חלקו שנחשב למוכתר ביותר. דוד בן-גוריון הגדיר את "החוק" כאגון שרוב אנשיו רוצים לעלות לאמריקה שעל חוף הים התכונן²⁵ ב"החוק" עצמו קנה לו שביחה המונה "סרטישקיס חלוק", אדם המצפה רק לעלייתו, ובארץ ימצא דרך "להסדר"²⁶, ופעולה מרכזית בהסתדרות הכללית התלונה ש"סרטישקיס" החליף את "האיראוליס"²⁷ ניתוח נתוני העלייה גילה, כי זו נעשתה יותר ויותר דומה להגירה היהודית לארצות-הברית לפני מלחמת העולם הראשונה מבחינת גיל, מצב משפחתי והרכב חברתי ומקצועי.²⁸ בקצרה, מאז ראשית שנות השלושים ראייה העלייה לשמות התואר – סטיכיה, גדולה, המונית, רחבה, עממית; וככלל אין הצדקה להצמיד לה, ואפילו לא לעלייה העובדת, את התואר סלקטיבית במובן "מנכרת".

ד

בשנות השלושים קיבל הממד הכמותי משנה חוקק, על חשבון שמירת האיכות, מתוך הכרה בצורך דחוף ליצור עובדות דמוגרפיות בארץ-ישראל. העיקרון של "סובת הארץ", שבעבר הכתיב עלייה סלקטיבית, הוא שתייב עתה לותר על האיכות לסובת הכמות. עניין זה מוביל אותנו אל הפרטור האחד בעיצוב מדיניות העלייה הציונית שלא השתנה בשנות השלושים, ונשמרה בו רציפות ברעיון ובמעשה לפחות מאז נצחון "ציונות ציון" גם כאשר התחזקה בציונות תפיסת ה"הצלה" על חשבון ה"גאולה"²⁹ מדובר ב"פלשתינאנוטריות", מקור הפעילות כניין הכית הלאומי היהודי בארץ ישראל, מתוך מודעות לכך שאין בכוחה של ההסתדרות הציונית לדאוג לכלל ישראל.³⁰ ומה כאשר ל"סובת העם" האם המצוקה בגולה השפיעה על עקרונות העלייה הסלקטיבית ושימשה שיקול בקביעת התור לעלייה? בשנות העשרים ומחצית שנות השלושים נרמנה מדי פעם ופס קדימה בעלייה – במספרים לא משמעותיים – ליהודים מארצות שנחשבו אז כארצות מצוקה, במיוחד ברית-המוצעות ותימן. מ-1933 ואילך ניתנה זכות קדימה – משמעותית מאוד במספרים מוחלטים וחסטים – לעלייה מגרמניה. אולם מדיניות זו, שהחלה זמן קצר לאחר עליית היטלר לשלטון, לא התה פרי יזמה

25 ישיבת מרוב פסא"א, 7.3.1934, ארכיון מפלגת העבודה, בית-בית [להלן: אש"ע], 23/24.
 26 י' אופנהיים, לעיל, הערה 121, עמ' 173.
 27 עדה פישמן, שיבת העיד הפועל של ההסתדרות הכללית, 10.1.1935, א"ע.
 28 ד' וירב, "העלייה והרכבה בשנות 1934-1919", הפועל הצעיר, 1935, 8.3.
 29 ראו בעניין זה: א' חלמיש, "מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים: בין 'גאולה' להצלה", ומים, 58 ואביב 1997), עמ' 86-98.
 30 ראו דבר מ' שרתוק, הקונגרס הציוני ה"ט, דין וחשבון סטובגורף, ירושלים 1936, עמ' 309-314; רכ"ר ד' בוגדורין במלשב החיך הפועל הצעיר המוצמט, 26.10.1936, הארבעה הציוני המכיר ירושלים, 25/10648, עמ' 117.

גלגול ציוני של השואפה לזיון "אור לגויים". עם גידול והתחזקותו של היישוב היה קרבן של שטנעויות נוספות ברוח "אתה כחרתני" ו"עם סגולה", לא רק כשואפה לעתיד אלא גם ככישוי של התנשאות נצמד של היישוב, שראה עצמו נור העם היהודי, על פני הגולה. שהרי אם העלליה היא סטיונית או המונית, סתם הגזירה; ואם היישוב אינו אלא העתק של קהילה יהודית בעולם הישן או דומה כסל לקיבוץ היהודי באמריקה – מה יחרונו על פני הגולה ומה רכותה כציונות? את הדקות ברעיון העלליה הסלקטיונית, גם בימים שזו היתה יותר ויותר עניין של העבר, אפשר לפרש ככישוי לא רק ל"שילת הגלות" (כמצב קיומי, כאורח חיים, אלא אף לשילת הגולה (כיקורת על היהודים התיים "שם").

בעיני אנשי תנועת העבודה גבר חינה של "העלליה הסלקטיונית" גם משום שהיא ניצבה בקוטב המנוגד ל"עלליה סטיונית". מונח זה, מבחינת מודשו של כד ברוכוב, פירושו שהגזירה היהודים לארץ-ישראל תתבצע בתהליך שהוא מעין חוק טבע שאינו תלוי בתודעה ציונית ואינו מותנה בהכשרת הלך או הגוף. ברוכוב פירמה את רעיון "העלליה הסטיונית" בתיכורו "הפלטפורמה שלנו", תוך הפניית עורף ל"ציונות החלוצית", כשאת מקום הולונטוירים מהיכוריו הקודמים תפס הדימוי החדש: פעולת ההמונים ירשה את תפקידו של האוואגארד, של המיעוט בעל המודעות; והעלליה הסטיונית תפסה את מקום העלליה מתוך בחירה.³⁴ עלליה סטיונית אינה מוחדדה מרחב פעולה להמוני העליונות כמקדמת את הרעיון והביצוע של שיבת ציון, ונטולת את זכות קיומו של הזום הקונסטרוקטיבי בציונות הסוציאליסטית, השואף להקמת חברה מתקנת בארץ-ישראל בדרך הדדגמית וללא מלחמת מעמדות. זאת ועוד. אם העלליה היא סטיונית, מתבטל תפקידו של האוואגארד, אין צורך בהנועה "החלוצי" ואחיותיה, ותנועת העבודה על ארגוניה מאבדת את זכות הקדימה בתור לעלליה.

צדו השני של מטבע הדעה מן העלליה הסטיונית היתה הגאמנות המילולית להקפדה להקמת חברה מופת) תפקידו של מיתוס מנינים. בחומה למשמעות שהעניק לו ז'ורז' סורל – כמנויע לפעולה מתוך רצון לשינוי, כמכשיר לגיוס אוואגארד מוכתר להתייצבות למשימות לאומיות וחברתיות מתוך נכונות של הפרט להעמיד עצמו לרשות הכלל ולוותר על נוחות בחוה בוחר למען הישגים כעתיד.³⁵ עם זאת, מנהיגי מפא"י עשו בתרבה

34 ב' ברוכוב, "ישאלת ציון וטרטוריה", בתבים, א, תל-אביב 1955, עמ' 18-153; תייל "הפלטפורמה שלנו", שם, עמ' 193-110; מיניץ, בר ברוכוב, המעגל הראשון, תל-אביב תשל"ו, עמ' 9-14, 27-27; תייל, "כד ברוכוב", הצינות, מאקו 1 (תשש"ב), עמ' 73-94; תייל, זמנים חדשים – ופירות חדשות, תל-אביב 1988, עמ' 405-407; י' פרנקל, נבואה ופוליטיקה, תל-אביב 1989, עמ' 373-409.

G. Sorel, *Reflections on Violence*, Glencoe (Ill.) 1950, pp. 48-60

סלקטיונית-הדרגתית המתנגדת בהתאמה המעמדת לצרכי הארץ ובהכשרה מוקדמת. בפרק הזמן הקצר משלהי 1938 עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, וביתר שאת מתום המלחמה ועד תום המנדט, היתה העלליה בראש ובראשונה מכשיר בידי המדינות הציוניות להקמת מדינה יהודית. תתפיסה האינסטרומנטלית של העלליה באה לכישוי בצורה הכרוכה ביותר במפעל העלפלה בשנים 1945-1948, שהוגדר כמפגש כמנוף לזיון בהרכב מדינה. בשלב הראשון, מטרותיה המדיניות של ההעפלה הכריזו דווקא גיוון בהלטה המעפילים מבחינת גיל ומצב משפחתי. לאחד שהשגה המטרדה המדינית – החלטה האר"ם על הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל – נועד להעפלה התפקיד לחזק את כוחו הלוחם של היישוב. בעיצומה של המלחמה על ארץ ישראל, ממש ערב הקמת המדינה והמעבר לעלליה חופשית, שבה להרבה לרגע הגישה הסלקטיונית כמשמעותה של המקדמת (על פי אמות-מידה של איכות ולא של השתייכות מפלגתית) בדמותה של הוראה מפורשת לשלוח באניות והעפלה אך ורק אנשים המוכשרים לשאת נשק, בגיל

33 עד 35

ולא, היתה זו הוראת-שעה כנורה הנסיכות הקשות של ראשית מלחמת העצמאות. באותו זמן, לאור שהנפילה את משמעותה של השואה לגבי הציונות, כבר ראתה עצמה ההסתדרות הציונית אחיזת לגורלו של כלל העם היהודי. אולם החזרה המלאה לציונות תהליכאית לא יכולה היתה להתרחש לפני שקמה מדינת ישראל, שהנהגה מדינונית ומסמכויות שלא היו לקוחותה, ההסתדרות הציונית. ומסקמה המדינית, היא הציבה את קיבוץ הגלויות בראש סדר היום שלה, ופתחה את שיעריה לעלליה תופשית.

ה

השינויים המעשיים כמדיניות העלליה ובהרכב העולים הקדימו את המטרות הדינויות בשאלת העלליה הסלקטיונית. בכלל, באשר הגיעה שעתן של החלטות מעשיות – והרבים יפים לגבי כל התמומים, לא רק העלליה – לא הרבו מוסדות ההסתדרות הציונית בניוול רינים אידאולוגיים ולא פתחו משנה סדורה. מדיניות העלליה הציונית עוצבה בתהליך בלתי פוסק של התמודדות עם בעיות הדרושות פתרון, בשלב אחת ומציאות כפתה עירכת שינויים ורק לאחר מכן ניתנה הודעה להשלכותיהם. בשנת השלושים היתה זו, ביסודו של דבר, סדרה של החלטות פרגמטיות המושתתות על הסכמה ציונית רחבה, שלפיה יש ליישב בארץ-ישראל יהודים רבים בכל האפשר. אולם, גם כאשר העלליה הסלקטיונית היתה כמובנים רבים עניין של העבר, הדיבורים עלליה לא פסקו, ואף גברו. כיצד יוסבר הדבר?

העלליה הסלקטיונית כאמצעי להקמת חברה מתפת בארץ-ישראל היתה מליכתה לילך

33 י' פרנקל, ויישום ב-1948, 18.3, יומן המלחמה, א (עורכים: א' אורן וג' ריבלין), תל-אביב 1982, עמ' 302.

לדעוד לקידאת פרישה מן ההסתדרות הציונית, וניסו להסדיר את ענייני העלייה בכוחות עצמם, קבעו גם הם קריטריונים לבחירת העולים על-פי ההתאמה לצרכי הארץ, ולמלשה עיקר החידוש שבקישו להנהיג היה התלפת מי שידיו מופקדים על חלוקת הדישונות.⁴⁰

1

המנונה המורכבת והמשתנה שדוצגה לעיל אינה משתקפת במלואה בהיסטוריוגרפיה שלרוב השתרשה בה אקטיומה בפלה: עד קום המדינה ניהלה ההסתדרות הציונית מדיניות עלייה סלקטיבית, והעלייה הייתה מובחמת.⁴¹ ההסבר לפער בין "עוה שקרה בעליל" לבין מה שנכתב עליו נשמר בוידון הקולקטיבי נעץ, בתלקי, במאפיינים אחדים של השכבות הראשונות של ההיסטוריוגרפיה הישובית והציונית (במובן של כתובה על הציונות, לאו דווקא על-ידי ציונים). הכוונה ליחוס חשיבות לאדיאולוגיה מעל ומעבר לפרקטיס; מזה משקל-יגור להתבטאויות מילוליות על פני מעשים בפועל; נייית תל-תלים של חלכות על ציטוט שתרלש מתוך דיון ארוך או מתוך שפע המבטאויות של אישיות כלשהי, גם כאשר אין הוא אופייני לרוח הדיון או לקו המחשבה של הדובר; שטשוש גבולין בין אמירות ברמה ההצורחית, שנועדו לשכנע את הציבור או להעביר לו מסר חינוכי או פוליטי, לבין הניציונות גלויות לב במסגרות סגורות וכגופים מקבלי החלטות ניציונות; ותתעלמות מהמעמד של בעל העמדה בהיררכיה המפלגתית או הארגונית.

כשל מאפיינים אלה של ההיסטוריוגרפיה התבלטה הגישה הסלקטיבית, המונעת מכוחו של חזון מלווה, הרבה מעבר למידתה, והיא הודת לרשתם האינסקלואלית של המתחיקים בה, כושר הביטוי המעולה שלהם והמינות הכמות הציבורית להתבטאויותיהם

⁴⁰ יקורה מס' 60, ח' כריזתום (עודד), ספד בח"ה, כ"ו, תל-אביב תשל"ג, עמ' 187. דיון מפורט במגיה זו מובא אצל א' חלמיש, "וצאבק על הסריטיטיסטים כמבוא לפרישת ההריוניטיסטים מן החמתרות הציונית" (עמוד לזאת אוו כותך: יהדות וממנו: שנתון לעיון ולמחקר, כרך 14, תשי"א).

⁴¹ רומאור אודות: B. Halpern, *The Idea of the Jewish State*, Cambridge (Mass.) and London 1961, pp. 354-355; ש"י איינוטיסטים מן החמתרות הציונית" (עמוד לזאת אוו כותך: יהדות וממנו: שנתון לעיון ולמחקר, כרך 14, תשי"א).
רומאור אודות: B. Halpern, *The Idea of the Jewish State*, Cambridge (Mass.) and London 1961, pp. 354-355; ש"י איינוטיסטים מן החמתרות הציונית, רעק, התפתחות ובעיות, ירושלים תשי"ז, עמ' 7 ועוד; ר' בקר, "ההתפתחות ההיסטורית של ישראל", המבנה הנוכחי של ישראל, בעריכת ש"י איינוטיסטים ואחרים, ירושלים 1969, עמ' 61; י' סלמן, בעידן האלמות, תל-אביב 1974, עמ' 223; ר' הורוביץ, מ' ליסק, מיישוב למדינה, תל-אביב 1977, עמ' 256; ש' בתיצבי, הציונות והפוסט-אונגריה במשבר השאה, תל-אביב תשל"ז, י' הורוביץ, תכלת ואבק: דוד תש"ח - דיוקן עצמי, ירושלים 1993, עמ' 54-55; L. Brenner, *Zionism in the Age of the Dictators*, Westpoint (Connecticut) 1983, pp. 142-150

"עלייה סלקטיבית" שימוש סלקטיבי ומבוקר. הם נזהרו מן השימוש בה בפניותיהם ליציבור החוב, בידעם ש"עוה שנתוך עכשיו ליהודי פולניה איננו חזון הציונות, כי אם אפשרות עלייה לעשרות אלפים".³⁶ ובמקביל הם העלו אותה מדי פעם במגעלים הפנימיים של מפלגתם, כסיסמא מלכדת לחישה המתנה החלוצית, וכפשה חינוכית שבה החזון הלאומי-הרתי מילא תפקיד נכבד; והם עשו בה שימוש גם במאבקים הפנים-ציוניים על הסריטיטיסטים, בבקשם להגן על זכויות הימד או וכות הקדישה של האוואנגארד, שדורכרכ מאנשי שלונם, ובמובן זה היו בה דיקא יסודות של מייחוס משקר או שמרני.³⁷

במקביל, חוגים אחרים בתנועה הציונית ובעם היהודי טיפחו את "העלייה הסלקטיבית" כמייחוס מעצב ומלכד בדרך השלילה. בשנות השלושים שרר עידוד תחומים בין "עלייה סלקטיבית" במובן של עלייה מוכחמת על-פי קריטריונים של איכות - שכמעט לא הייתה קיימת - ובין המציאות של עלייה על-פי מפתח מפלגתי, שיצרה מראית-עין של סלקטיביות והייתה כרוכה מעצם מהותה בעיוותים, הערפות וקפוחת. השלשת המפתח המפלגתי החדישה עוד יותר את המורדות שנוצרה מוליא כחוצצת מן הביקוש הגואה לסריטיטיסטים, שהיה מעל ומעבר להיעצ, משום שמפתח זה היה שריוודי ונסול חזיון איכותי, והפלה טיבות פוליטיות בין אנשים ממנוצא מעמדו דומה שהיו בעלי מידה שווה של התאמה לחיי עבודה בארץ-ישראל. תפגעים ראו ב"עלייה הסלקטיבית" את הגורם לאפלייתם לרעה, ונתלו בהכחזת שיצאו מפי הרוגלים בה כעדות לכך שהו אכן היו הקו המנחה את מדיניות העלייה הציונית. תחשת הקפוחת שנוצרה מתוך כך הייתה לכות מלכד ומניע, שהי' לצורך טיפוחו של הקפוחת כמייחוס מניע המלים חשיבות לא פחות, ואולי אף יותר, מן המעשים.

דברים אלה חלים גם על התנועה ההריוניטיבית, אך אין הם ממצים את יחסה לעלייה הסלקטיבית. כגורם אופוזיטיוני בהל החיוניטיסטים מן הפריודולגיה של שמורה על סורה ריעוני ריבקות בעקרונות, אחד מעקרונות היסוד שלהם, שנוסחו בשנות העשרים והי "עלייה המוניתי": העברה מדררה לארץ-ישראל של המוני הרוחלים מארצות הריכות היהודי שמעצבם המכליל והחברתי הודע.³⁸ מנהג התנועה ההריוניטיבית, זאב ז'בוטינסקי, נשא בשנות השלושים את נס "האוואקווציה" העליליה התופשת. אולם בהירדשים להיבטים מעשיים של העלייה והקליטה לא גוסס ההריוניטיסטים עלייה סטיבית, אלא רגל בעלייה מאודגמת ובקליטה מווסדת ומבוקרת.³⁹ כאשר החלו

³⁶ ב' בצנלסון, ישיבת הועדה הפוליתית של מפא"י, 30.3.1936, א"ע, 23/36.
³⁷ ע' סיון, מייחוסים פוליטיים עדייים, תל-אביב 1988, עמ' 10.
³⁸ י' שביס, מודב למדינה, תל-אביב 1979, עמ' 325.
³⁹ שם, עמ' 150.

בתוקף תפקידו כמנהל המשרד הארץ-ישראלי בתקופה שלפני פליטת העולם הראשונה, והאמצעים שעשתה ההסתדרות הציונית לבלקום העלייה בתקופת השלטון הצבאי ובראשית נציבותו של הרבט סמואל, והקו הסלקטיבי שנגזש אז – מצבג כאלו הוא מאפיין את תקופת המנדט כולה, תוך התעלמות מן השינוי שחל במדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ואגב שטוש העובדה שכל הוויכוח הפנימי-ציוני בתקופת המנדט התמחה במאבק על חלוקת הפורטות של עוגה שנאפחה על-ידי הבריטים. נדרש לקחת לפניה גם העובדה כי מי שגזלו בעלייה סלקטיבית – למעט יוצאים מן הכלל – התכוונו לשמירת האזרחות בתוך מסגרת כמותית נתונה, ולא על חשבון הפחית.

ה

בעשורים הראשונים לקדומה של ההסתדרות הציונית נחשבה העלייה הסלקטיבית לחלק בלתי נפרד מן המהפכה הציונית, ההתייחסות אליה הייתה חיונית, וכמעט שלא היו עוררין על היותה הכרחית ואף רצויה, לפחות בסווח הקצר. בשנות השלושים עדיין היה לעלייה הסלקטיבית מעמד מכובד בטה הרעיונית. גם מי שנאלצו להשלים עם זניחתה במישור המעשה ראו בה אמצעי רצוי להשגת מטרה ראויה, והתנגדה הכיז בכוח שבה במצב שבו הביקוש עולה על ההיצע, וההיצע נגזר על-ידי כוח חיצוני. התוויה השלילית הוצמדה לעלייה הסלקטיבית מאוחר יותר, משנודע מר גורלם של הנשארים מאחור, אלה שלא זכו לעלות מבעוד מועד, והיא הייתה התולדה הראשונה בביקורת שנמתחה על התנהגותה של ההנהגה הציונית בתקופת השואה, ובכללה האשמות כי הערפה להציל את אנשי שלומה ולא עשתה די להצלת יהודי ארופה. ההסבר לזום השלילי כלפי העלייה הסלקטיבית מצוי גם במישור הסמנטי, בהיותה קשורה למלה "סלקציה", שמאו השואה היא עמוסת מסען שלילי.

הקמת מדינת ישראל וגלי העלייה שהגיעו אליה בשנותיה הראשונות השפיעו באופן דרסטי על הוחס כלפי "העלייה הסלקטיבית". עם הקמת המדינה חל היפוך תפקודים בין העלייה למדינה על הציר אמצעי-מטרה. עד אז שימשה העלייה אמצעי להקמת המדינה (כנאמר בתכנית באולט),⁴⁵ עתה בא תור המדינה לשמש אמצעי לקיבוץ גלויות ישראל (כנאמר במגילת העצמאות).⁴⁶ התבטאויות שהושמעו לאחר 1948, בדבר הצורך להפעיל סלקציה בעלייה, והחלטות שהתקבלו במוסדות מפלגתיים להטיל הגבלות מטעמי גיל ומצב בריאותי על עולים מארצות מסוימות,⁴⁷ עמדו במתירה לסמנת קיבוץ

45 ראו הערה 2 לעיל.
 46 במגילת העצמאות של מדינת ישראל נאמר: "מדינת ישראל תהא פתוחה לעלייה יהודית ולקיבוץ גלויות". היא בעניין זה הלפך ולעיל, הערה 641, עמ' 50-51.
 47 ר' הכהן, עולים בסעודה: העלייה המדולה ותלימתה בישראל 1948-1953, ירושלים 1994, עמ' 301-315; פ' ליסק, "מדיניות העלייה בשנות התמימים – כמה היבטים ארגוניים והשלתויהם

בעל-פה ובכתב. כמה וכמה אתוסים יישוביים זכו למקום של כבוד בתודעה ללא כל יחס למקומם בהווה, ו"העלייה הסלקטיבית" ניצבת לצדם של האתוס ההתיישבותי, שטיפח בחברה שרובה ככולה הייתה עירונית, ואתוס "העבודה העברית", שגשג על רקע העסקת פועלים ערבים.⁴² תמשותף לכל האתוסים הללו הוא שחזר השני – העירוניים, האכיריים, המעמד הבינוני – ניתנו בפתות להט איריאולוגי, כישורים מילוליים וקשרים תקשורתיים ממשפתי אתוסים השלטיים.

הראשית כאלו העלייה הסלקטיבית שלטה בציונות של שנות השלושים במישור הרעיוני וברמת המדיניות – יסוד במידה רבה בטרות אופרטי, ויו נוצרה לא רק עקב התבטאויות פובליציסטיות ונאומים המורעדים לקול הרחב, אלא גם בגלל החלטות שהתקבלו במוסדות הפולמוסטיים הפתוחים של ההסתדרות הציונית. התוכן של החלטות אלה משקף גישה סלקטיבית – לעתים מתונה, לעתים קיצונית יותר – כגון שריון לפחות חמשים אחוזים מן המרשיפקטים לחברי הארגונים החלוציים,⁴³ הערפת יודיע העברית (במקרה של תחרות בין שני מעמדים שווי כישורים) ואף הצבת יריעת העברית כתנאי לקבלת סרטיפיקט.⁴⁴ אך החלטות אלה נותרו על הנניי ראו הנצחו מן הכוח אל הפועל.

היענות בהצבת מקומה של העלייה הסלקטיבית בעיון ובמעשה הציונית נובע גם ממצב המחוק. קיים יחס הפוך בין החשיבות הביצועית של הפורומים מקבלי ההחלטות לבין הנגישות לדיניהם. ההחלטות בעלות האפי הסלקטיבי יודעות ומוכרות, מפני שהתקבלו במוסדות הפתוחים של ההסתדרות הציונית (מקונגרס והוועד הפועל הציוני); ואילו ההחלטות שגורעו שוב ושוב מחלקם של החלוצים ועשו את העלייה לפחות ופתוח סלקטיבית במובן האכירי – התקבלו בודיע המבצעת (ההנהלה ומחלקותיה), שדינותה גנודים-בארכיויים. יותר מכול נעשו החלטות המעשיות בדבר הרכב העלייה בשטח – במשרדים הארץ-ישראליים באירופה, בוטרדים והסכמים בין פעילי המפלגות והארגונים, שלא היו נקיים ממתן שוחד ואף ממעשי פרמה ושחיתות. דרכו של המחוק היא, שמקורות מסוג זה נחשפים בשלבים מאוחרים יותר, וכינתיים קוננת לתן אחיה מסקנות המבוססות על החומרים היותר נגישים.

ועוד בעיה המבצעת ממצב המחוק: בהעדר מחקר מקיף על מדיניות העלייה הציונית לתקופותיה, השלכו העמדות ששלטו בתקופות שבר נחקרו על הקונפוט מאוחרות יותר, כך, למשל, מוכרות היטב העמדות הסלקטיביות לעילא שחיבצו אחרת דופין

42 א' שירא, המאבק תנבת, תל-אביב 1977, עמ' 13-14.
 43 בקונגרס הציוני הי"ח החליט על 50%, ובקונגרס הי"ט – על 55%.
 44 דין חשבון האכסיקטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס התשעה-עשר, לנווין 1935, עמ' 62; הקונגרס הציוני הי"ט, דין חשבון סטיוגורפי, עמ' 525.

עמדותיהם של בן-גוריון, וייצמן ו'בוטניסקי בשאלה הערבית – מחקר השוואתי

יוסף הלר

"...הציונות היא אמנם אנטיקית קדושה, אך בכל זאת אנטיקית, והערבים יהיו קרבנותיה. מבחינה מופשטת אנו עושים א-י צדק, אלא שאנו עושה זאת ברצון". ש' שלקובסקי, יומן ציוני מדיני. לונדון 1915-1919, ירושלים תשמ"א, עמ' 105-106.

א

השוואת עמדותיהם של מנהיגים פוליטיים בכל נושא שהוא פן הראוי שתיעשה, ראשית כל, מתוך ברירת תפקודם: כלומר, האם היו מקבלי החלטות בכל שנות פעילותם או שמה שימשו גם באופוזיציה? האם בשעה שביהנו במקביל החלטות נקטו עמדות פרוגמטיות טהורות, או שהושפעו מעמדות רומנטיות, אוטופיות או אידיאולוגיות? שגם של שלישית המנהיגים מעמדות שייחונן כאן הולך לפנייהם כמי שמוילאו תפקודים אחרים במקור קבילת-ההחלטות הציוני. דוד בן-גוריון וחיים וייצמן שימשו תפקודים אחרים בתפקידי-מפתח, ואילו זאב ז'בוטינסקי ניתן פרק זמן קצר יחסית במקור קבילת-ההחלטות, בטרם הקים מפלגה פוליטית אידיאולוגית. אצל בן-גוריון סדר הדרגים היה הפוך: קודם השתייך למפלגה פוליטית, להסתדרות העובדים, ורק לאחר מכן נעשה מנהיג לאומי. וייצמן לא תפקד מעולם כמנהיג מפלגה אלא כמנהיג לאומי בלבד; תחילה כמי שעמד בראש פרציה ציונית מקושטת (אנגליה), ולאחר מכן כנשיא ההסתדרות הציונית.

ראוי לזכור כי אין מדובר במדיניות מתקנת אלא בבניין-אומה, כאשר כללי-המשתתף שונים מאלה הנהיגים במדינה ממש. בתהליך בניין-אומה מצויים לכאורה המנהיגים בוחרת-יחד ובהקפדת-יחד. עליכן יש לשאול: מה הם קווי התייחסות של האסטרטגיה המדינית, ומה הם התומחה של הטקטיקה? על כך כבר העיר פנחס לויבאינקר (לבוך):

הגלויות שנישאה ברמה והצבעו כ-*raison d'être* של מדינת ישראל וההצדקה המוסרית להקמתה. לא זו בלבד שהיה דיסוננס בין הצהרות בדבר עלייה חופשית לכין מדיניות עלייה סלקטיבית, המושג גם קיבל גוון ערתי – ובתהליך של השלכה לאחור הוכתמה "העלייה הסלקטיבית" לדרותיה, אגב התעלמות מן ההבדלים המהותיים שבין ממשלת ישראל הריבונית לכין ההסתדרות הציונית, שהיתה ארגון וולונטרי, מוגבל כסמכויותיו וכיכולת התמרון שלו בענייני עלייה. ואז אפשר להתעלם מן הממד הפוליטי שבראשית ההחשפה במקישות מדיניות של עלייה סלקטיבית לניגוח המפלגה שעטדה בראש ההסתדרות הציונית בשנות השלושים והארבעים ובמרכון של הממשלות בישראל בימי העלייה הגדולה.

העלייה הגדולה השפיעה על ראיות העלייה בתקופת היישוב כסלקטיבית גם נוכח היתוסיות. יחסית לעלייה התפשטית, הבלתי-סלקטיבית כמעט לחלוטין לאחר קום המדינה, קיבלו העליות הראשונות ("הראשונה", "השנייה" ונמידה רבה גם "השלישית") גמד מתרלוני של עליית מתוך בחירה – שהיא זו היה בירי העולים לבחור ביעדים חלופיים; ויחסית לעלייה הגדולה בראשית שנות המדינה ניתן היה למצוא בעלייה בתקופת המנדט סמננים של עלייה מובחרת, שרובם, אגב, לא היו פרי מדיניות העלייה הציונית אלא של מדיניות ההגירה הממשלתית, שקבעה כי גיל העולים כקטגוריית העובדים לא יעלה על 35 (ובמקרים יוצאים מן הכלל – 45) דרישה הכשרה מקצועית נטיון בעבודה, והקפידה לשמור על יחס מספרי הולם מבוזנה כלכלית בין תלויים לטפרכוסים.

העלייה הגדולה גם תרמה לעליית קרנה של העלייה הסלקטיבית בעיני חלק מן הציבור הוותיק. היו כמה וכמה אנומליות ביחס של היישוב ושל ההורים במדינת ישראל העיעדה כלפי העלייה. בלחץ האידאולוגיה הציונית וקידושו של הפרויקט האומי על פני השיקול המעמדי התייחסו הוותיקים בחיוב אל העלייה – אבל לא בהכרח אל העולים – גם כאשר זו פגעה בהם, לפחות כטוח הקצר, עמדה בנגזר לאונטסיים שלהם ושינתה את פני האין התכורה לכלי הכר. היתולת כוונות עבר וטפוחה עצמונית על השכם בנוסח "בימינו העלייה היתה סלקטיבית והחברה שלנו היתה מובחרת" היא מן המתגובות היותר מוכנות של חברה הקולטת מהגרים בקצב ובמסתת כפי שהיו בשנות השלושים ושבו בשנות החמישים. על רקע זה אפשר להבין את התפתחותו של מיתוס העלייה הסלקטיבית והמכרה המוכרות כהתפרקות על ימים עברו, גם אם זו בעיקרה נוסטלגיה לתרבות – ולא להוייתו – של העבר, ויש בה מן המעגועים לרמתה והשאפת – אך הלא מושגת – של מדינת היהודים שהיתה אמורה להיות תכרת מופת.

המדיניות, תהיה ותתיישבות בישראל ובעמים בעריכת א שטאן, ירושלים תשמ"א, עמ' 255-261.

עידן הציונות

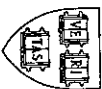
עורכים

אניטה שפירא יחודה ריינהרץ יעקב הריס

ד"ר א. ריינהרץ

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
בשיתוף עם

המרכז למדעי היהדות באוניברסיטת הרווארד
המכון לחקר הציונות וישראל על"ש יעקב ולינצי נודמן
באוניברסיטת ברנדייס

תוכן העניינים

7	היציל והאירודיוניות של ההיסטוריה	הקדמה
9	הציונות והלאומיות האירופית	אגיטה שפרא
19	הציונות כוהות יהודית	חודה בך ישראל
37	בחינה מחדש של "שילת הגלות" ברעיון וכמעשה	יהודה ריינהרץ
45	הציונות כתבנית של מדיניות חבדתית יהודית	גרעין שמעוני
65	החליץ המטפורי מול "חזקנה הגלותית"	יונתן פנסלר
91	ככל המייסד החלוציות הציונית בהקשר בין-תרבותי	שמואל אלמוג
109	הציונות והקומוניזם היהודי	הברי ניר
127	תרבות גולת - הספרות העברית ופולמוס	חמוטל בר-יוסף
145	התרבות בתנועה הציונית בראשיתה	אבנר הולצמן
167	ציונות, מקום, והרמיון הספרותי היהודי	רוד ווסקיס
185	"עלייה סלקטיבית" ברעיון, במעשה	אביבה הלויש
	ובהיסטוריוגרפיה הציוניים	יוסף הלר
203	עמודותיהם של בן-גוריון, וייצמן וז'בוטינסקי	שמואל סנדלר
	בשאלה הערבית - מחקר השוואתי	
	היבטים אתנו-לאומיים ומדינתיים במדיניות החוץ	
	של היישוב בנושא ארץ ישראל: פולמוס החלוצות,	
	תכנית החלוקה ומלחמת תש"ח	
241	עולי עיראק והמספר הישראלי בראשית שנות	אסתר מאיר-גליצנשטיין
	התחומיים - המאבק להשתלבות	
271	מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה	חנה יבלונקה
297		

המסד המדעי

פרופ' ישיעיה גפני (ני"ר), צבי יקותיאל, פרופ' גרמי כהן,
פרופ' רוברט ליברלט, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרבית המערכות: מעין אבינר-דרכהן

עריכה לשונית: יזיעס פדן
הבאה לילוסים: יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע
מישרד המדע, התרבות והמסד

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2000

מס' 3-154-227-965-ISBN

מספר קטלוגי 185-471-ISBN

© כל הזכויות שמורות למרכז ולקן שור לתולדות ישראל, תש"ס
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועיבוד מיוחד: מרכז ולקן שור

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדיפוז: דפוס גרפית (גורף חף) בע"מ
כולם בירושלים